

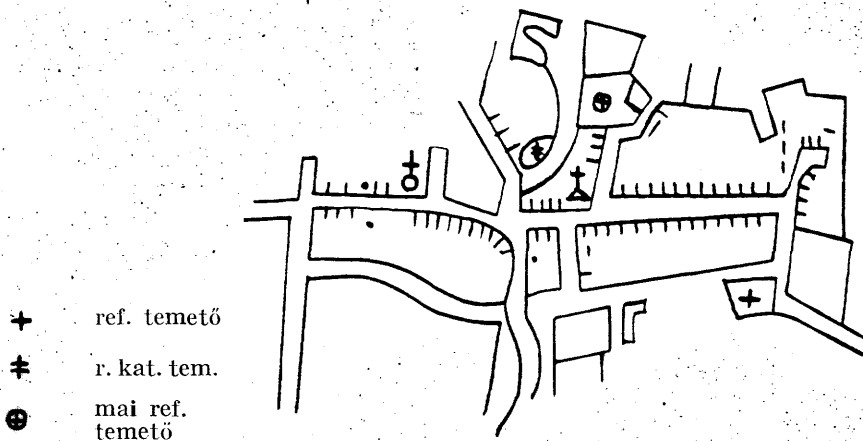
A SZATMÁRCSEKEI REFORMÁTUS TEMETŐ FEJFÁI

Bevezetés

Szatmárcseke község Szabolcs-Szatmár megye keleti részén, a Tisza és a Túr folyók között fekszik. Területe 6 241 kataszteri hold. Lakosainak a száma 2 173.¹ A lakosok nemzetisége magyar, vallása római katolikus, görög katolikus, református vagy pedig evangélikus.²

A községben két temető van. Ezek egyikébe a római katolikusok és a görög katolikusok, másikába a reformátusok és az evangélikusok temetkeznek. Az előbb említett temetőt általában katolikus temetőnek, az utóbb említettet pedig református temetőnek mondják.

Egy 1850 táján készített katonai térkép szerint, a katolikus temető már akkor is a mai helyén volt. Ugyanakkor a református temető még a községnek Tiszakóród felé eső végén feküdt. Ugyanazon térkép szerint, a mai református temető helyén még lakóházak és udvarok sorakoztak³ (57. kép).

57. kép. Szatmárcseke térképvázlata (1850)

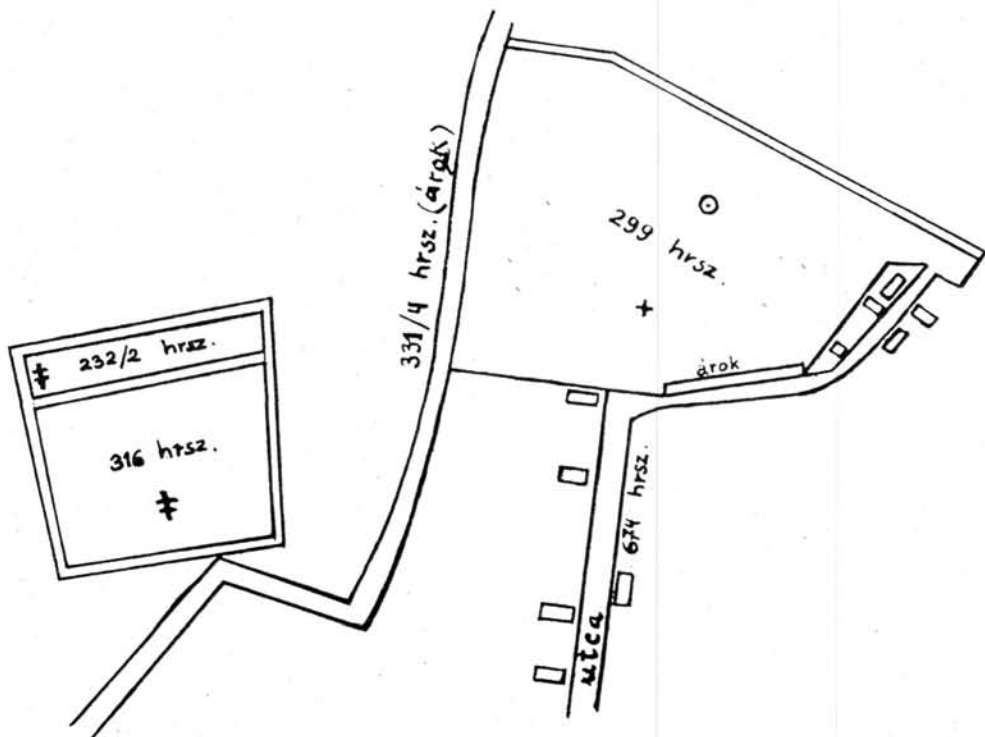
¹ A területre vonatkozó adat, a Központi Statisztikai Hivatal Szabolcs-Szatmár megyei Igazgatósága által kiadott Szabolcs-Szatmár megye fontosabb statisztikai adatai 1952—1955. Bp. 1961. 9.; A lakosok száma 1960. évi adat. Ugyanazon igazgatóság szíves szóbeli közlése.

² A vallási megoszlásra vonatkozó adatok: *Fábján Sándor*, Magyar Városok és Vármegyék monográfiája, Szatmár, Ung és Bereg k.k.e. vármegyék. Bp., 1939. 565.

³ A térkép a Hadtörténeti Múzeumban, Budapesten található.

Egy 1870-es évekbeli katonai térkép szerint azonban a temető keleti részét már befogták temetkezésre.³ Egy 1897. évi kataszteri térkép szerint pedig már a temető nyugati részét is használatba vették⁴ (58. kép).

A bennünket érdeklő szatmárcsekei református temetőbe tehát körülbelül száz éve temetkeznek.

- ✝ mai katolikus temető
- + mai református temető
- Kölcsey Ferenc sírja.

58. kép. A szatmárcsekei temetők térkép vázlata (1897)

A szatmárcsekei református temető leírása

A temető a községtől északra fekszik. Területe 3 kataszteri hold és 20 négyszögöl.⁵

A temető két részre oszlik. A keleti rész a nagyobb. A nyugatinak mintegy háromszorosa. A két részt egy begyepesedett, északról dél felé haladó szekerút választja el.

⁴ A nyíregyházi Földmérési és Földnyilvántartási Felügyelőség adatai szerint.

⁵ Ua.

Ha a szatmárcsekeiek a reformátusok temetőjéről beszélnek, általában csak a keleti részre gondolnak. Ugyanis ritka kivételektől eltekintve, ebbe a temetőrészbe temették és temetik a természetes halállal elhalt reformátusokat.

Így nem is csoda, hogy ottjárásom idejére (az 1956. évre) teljesen be is telt. Azonban a temető továbbra is használatban maradt. A halottakat egy-egy sírközbe vagy egy-egy jeltelen sírba temetgetik.

A keleti (nagyobb) temetőrészben, a halottak és sírok Ny-K-i irányításúak voltak. A fejfák a fejnél: a sír nyugati végében állottak, írásos (betűvetéses) oldalukkal nyugat felé fordulva. A gondozott sírokon virágok nyíltak, a gondozatlanokon csak fű és gaz termett.

A nyugati (kisebb) részt egyelőre tartalék temetőnek tekintik és jobbára még szántóföldként hasznosítják. Rendszerint kukoricát vetnek bele, de az út mentén itt-ott már sírok is vannak.

Kovács József temetőőr szerint, az ott levő sírok többségébe a Tisza vizéből kifogott más községbeli halottakat és az öngyilkosokat temetgetik. Talán ezért is idegenkedtek a reformátusok ennek a temetőrésznek a használatbavételétől. Eddig két cigányt temettek el itt, de ezek sírjai is távol voltak a szerencsétlenül elhaltak sírjaitól.

A nyugati (kisebb) temetőrészben a Tisza vizéből kifogott halottaknak nem volt fejfájuk. Az öngyilkosoknak (számszerint két öngyilkosnak) volt ugyan fejfája de az a két ember lábánál, a sír keleti végében állt, s írásos oldalával kelet felé nézett. A sírok mind gondozatlanok voltak.

A cigányok temetkezési helyén levő két sírnál más furcsaságot is találtam. Csak az egyik sír nyugati végében volt fejfa, a másiknál a nyugati végen, a sarkokon, egy-egy félméteres cövek állt ki a földből. A fákon sem faragás, sem írás nem volt.

Ez a két sír már egyformán gondozott volt, rajta két sorban szépen nyílt a „ne nyúlj hozzám virág.”

A szatmárcsekei református temető fejfajtipusai

A temető fejfáinak a vizsgálatát a keleti részben kezdtem el.

Munkám megkönnyítésére, három szakaszra osztottam a temetőrészét. Középtájon a sírok gondozottak, attól keletre és nyugatra pedig általában elhanyagoltak voltak. A mezsgyéjüket képzeletben, nagyjából észak-déli irányban vontam meg.

Először a gondozott középső szakasz fejfáit vettem vizsgálat alá. S itt már kezdetben meg lehetett állapítani azt, hogy ezek a fejfák magasságra nézve szerfelett különböztek egymástól. Nagyobb részüknek másfél méter körüli volt a magassága. Ezek mellett pedig voltak már olyanok is, amelyeké az egy métert sem érte el, de két méternél magasabbak is előfordultak.

Ennek az okát Kovács József temetőőr a következőképpen magyarázta meg:

Az egy méter körüli magasságú fejfák eredetileg másfél métereseek voltak. Amikor azonban a tövük a földben elkorhadt, a sírok gondozói, a halott hozzátartozói a fejfákat a régi helyükre, fél méter mélységig leásták. A két méter körüli magasságú fejfák újabb időben készültek. A tövük még nem korhadt el. Így azokat süllyeszteni még nem kellett. (A fejfák egyenlenségét lásd a IX. táblán).

A méteres és másfél méteres fejfák a formájukra nézve egymással nagyjából megegyeztek. A föld színe felett faragottak voltak. Tetejük élben végződött. Az élük elölről (a homlokzat felől) hátrafelé húzódott. Egy-egy ereszbévágás (vagyis homlokzat felőli mélyvágás) által két részre voltak osztva. Eresz (csorgó) feletti részükön hat-hat, eresz alatti részükön pedig öt-öt borda (él) futott végig rajtuk. A felső részükön levő élek (bordák) közül egy-egy a homlokzati rész közepén az ereszig húzódott. Ezeken bevágások sorakoztak. A fejfák eresz alatti lapján írás (betűvésés) volt. Ezzel a sírba helyezett ember nevét, életkorát, elhalálozási idejét és családja „útravalónak szánt jó kívánságait” igyekeztek „megörökíteni” (X. t. 1).

Ennek a fejfafajtának a homlokéli bevágásai nem kis gondot okoztak nekem. Közülük ugyanis kettőt (éspedig a vágások két legszembetűnőbbjét) előbb emberi nyelvhez próbáltam hasonlítani. Azonban, amikor a két „nyelvet” elválasztó emelkedést is figyelembe vettem, már egy gyermek által megtépázott virág termős, kétszirmú maradványára kellett gondolnom. Az attól távol eső, alsó élbevágást ugyanakkor egy lelógó emberi alsó ajakhoz hasonlíthattam.

Ezek fejfán való együttes ábrázolásának természetesen nem tudtam magyarázatát adni (X.t.1).

Amikor azonban a szakaszon ezektől elütő élbevágású fejfákat is találtam, már mégsem láttam reménytelennek a megoldást. Ezek között ugyanis olyanok is voltak, amelyeknek az éléről az alsó (ajak alakú?) bevágás hiányzott. Viszont voltak olyanok is, amelyeknél a nyelvekhez és virágokhoz hasonlított élbevágások felett, az alsó (ajak alakú?) bevágásra emlékeztető egyszerű bevágás volt látható. (Az utóbbi bevágás a X. t. 1 képen a háttérben álló, világos színű fejfán található.)

Igy már bizonyos lehettem abban, hogy a bevágások számát és alakját Szatmárcsekén nem tartották megváltoztathatatlannak.

Afelől azonban még mindig nem tudtam dönteni, hogy a két, feltűnően nagy bevágás nyelv vagy tépelt virág vagy pedig más díszítőelem kiszélesített (magnagyobbított) része volt-e. Úgyszintén nem tudtam afelől sem, hogy a lelógó emberi ajakhoz hasonló bevágással mit akartak ábrázolni a fejfafaragók. Azért egyelőre csupán a szóban levő (egy-másfél méteres) fejfák alakját igyekeztem meghatározni.

Ezek a fejfák valamelyest hasonlítottak a csónakok első részéhez. Közülük a legszembetűnőbb hasonlóságot mutató fejfa fényképét a X. t. 2 alatt mutatom be.

A fejfák merőleges hát- és vízszintes tetőelei azonban ellentmondtak olyan feltevésnek, hogy a szatmárcsekei fejfafaragók azokkal a halászcsonakok orr- és fenékrészét igyekeztek volna utánózni. Tudomásom szerint éles orrú és éles fenekű halászcsonakok sem Szatmárcsekén, sem más magyar községben nem voltak.

Az idő által fent kikezdett (korhad), bádoggal utólagosan befedett két fejfa pedig már megerősített engem abban, hogy a fejfák elülről hátrafelé húzódó, ék alakú teteje nem csónak orrának az utánzata, hanem vízlevezető, korhadás ellen védő fontos szerkezeti elem.

A fejfák idősebbjei egyébként fakók (elszintelenedettek), fiatalabbjai pedig gyászfeketéek voltak.

Az előzőekben ismertetett fejfák közül, egy másfél méterest oldalállásban a XI. t. 1 számú képen mutatok be.

Az óriásoknak is mondható, két méter körüli magasságú fejfák homlok-élvágásairól többségben ugyanazokat lehetne felsorolni, mint a kisebb méretűekéről. Azért itt már csak a kivételek leírására törekszem.

Volt ezek között olyan fejfa, amelynek a homlokéli vágásai között egy szívalakot lehetett látni, s ezt a vágás téres alsó nyelv- (?) vagy szírom alakú (?) részébe vésték. Más fejfák eresz alatti tábláján egy-egy emlékvés is díszelgett.

A nagyméretű fejfák közül egynek a fényképe a IX. t. jobb szélén látható.

Az efféle fejfák között már olyat is láttam, amelynek csak az eresz alatti táblás része volt befestve, a tábla feketére, a rajta sorakozó betűk fehérre. A többi festetlenül maradt. Egy másik fejfa pedig teljes egészében festetlen volt. Ez a két fejfa két új sírdomb nyugati végében állt.

A kisméretű fejfák tábláitól az 1920—1950-es évek keltezéseit olvastam le. Néhány fejfa írása (betűje) azonban már lekorhadt, olvashatatlaná vált. Az ilyenekről a legnagyobb valószínűséggel el lehet mondani azt, hogy az 1900-as évek elején készítették.

A nagyobb méretű fejfák írását már kivétel nélkül el tudtam olvasni. Eszerint az 1920-as és 1956-os évek közötti időben készítették azokat.

A kisméretű fejfák csoportosan, a fejfaóriások elszörtan álltak ennek a temetőrésznek a középső szakaszában.

Ugyanennek a temetőrésznek a gondozatlan (így régebbinek is mondható) keleti szakaszában azonban már csak kisebb méretű, egy- másfél méter magasságú fejfák voltak. Az ugyancsak gondozatlan (és így megint csak régebbinek mondható) nyugati szakaszban azonban a kisebb méretűek mellett óriások is kerültek. Mi több: a kisebb méretű fejfák másfél méteresei közt már olyanok is akadtak, amelyeknek a homlokélet egyáltalában nem vágták be. Egy kisebb térségen, egymás közelében hat ilyen fejfa állt előttem. Az 1940-es és 1950-es évekből valók voltak. Számuk és koruk alapján távolról sem lehetett volna azt mondani róluk, hogy a fejfafaragók velük kapcsolatban tévedtek volna — az élükéről a bevágásokat véletlenül hagyták volna le —, így mint újabb (már harmadik) fejfafélével vettem velük számot.

Kovács József temetőőr szerint ezek a fejfák gyermekek fejfái voltak.

Egy közelükben élém került fejfa külön fejfatípust képviselt. Párja nem volt az egész temetőben. Ez a fejfa az eresze felett és alatt egyaránt ötélű, a homlokzati részéről hiányzik az él, a teteje pedig hegyes, tehát nem éles minta többi fejfáé. Mesterére valószínűleg az élbevágás nélküli fejfák hatottak (XI. t. 2).

A temetőnek ugyanezen a szakaszán (a nyugatin) találtam meg három nagyon érdekes fejfaformát.

A betűk teljesen eltűntek róluk, ezeknek a nyomai sem maradtak meg rajtuk. Így a XIX. század végéről lehet származtatni azokat.

A fejfák az eresz feletti részükön hat-, azon alul pedig ötélűek voltak. Akárcsak az itt elsőként említett két fejfaféle. Más tekintetben azonban feltűnő különbség volt köztük.

Az egyik régi fejfaféleség homlokzati élén csupán három csipkevágás volt (XII. t. 1).

A másik régi fejfának (egy dülőfélben levőnek) a homlokélén főtételképpen egy, a számtanban használatos kapcsos zárójelhez hasonló bevágás

volt (59. kép 2). Melléktételképpen pedig két csipkevágásra emlékeztető hasítás volt rajta. Az egyik a főtétel alatt, a másik a főtétel felett (XII. t. 2).

A harmadik régi fejfa feltűnően különbözött az előbbiektől. A teteje éles volt ugyan, de az él rajta nem a homlokzat- és hátrész, hanem a két oldalrész közt húzódott. Homlokéle volt ugyan, de a bevágásai nem ezen, hanem a homlokzat két oldalélén voltak. S ezek a bevágások már számtani kapcsos zárójelsorozathoz hasonlítottak. A fejfa ereszen pedig csipkevágás-sorozat volt (XIII. t. 1).

Az előzőekben már említett tartaléktemetőbe temetett öngyilkosok fejfáinak a formája és homlokéli bevágásai azonosak voltak a temető egymásfél méteres fejfái többségének a formájával és homlokéli bevágásaival (X. t. 1).

A cigányok temetkezési helyén talált két sír közül, — mint azt már előbb is szóvá tettem — csak egynek volt fejfája. A másik sírnál a nyugati két sarkon két cövek állt ki a földből. Amikor a temető örét megkérdeztem, hogy miért állították a sarkokra a cövekeket, annak nem tudta okát adni.

A szatmárcsekei fejfák készitési módja

Eddigi egyetlen adatközlőm, Kovács József 50 évesnek mondta magát. A XII. t. 1 és 2. szám alatt közölt fejfákról megjegyezte, hogy nem emlékszik, mikor készítették azokat. Azt sem tudja, hogy kik fekszenek alattuk. A XIII. t. 1. számú fejfáról pedig azt mondta, hogy egy kerékgyártóé, Balku Andrásé volt. Úgy hallotta, hogy az illető maga készítette a fejfáját. Azt is hallotta, hogy Kőlcseről került a községbe. Az ott használatos fejfát készíthette tehát magának! Azért különbözhet (!) a többitől.

De hogy a másik két régi fejfa miért különbözött, arról már nem beszélt.

Elmondta azonban, hogy nagyszüleinek — Fábían Mihálynak és feleségének — egy elágazó tölgyfából kettős fejfát csináltak. Ez 1921 táján történt. A fejfák kisméretűek, másfél méteresek voltak. A nagyanyja előbb halt meg. Előbb lett szükség a fejfára. Amikor temették, leásták a kettős fejfát. A nagyapjának készített fejfára (ágra) még nem vették fel a nevét. Csak a halála után került erre sor. Nagyanyja fejfája vékonyabb volt. Már teljesen elkorhadt. Nagyapja fejfájának — mint vastagabbnak — még csak a töve korhadt el. Azért lehetett újra leásni.

A fejfák tetőélére — mondta tovább — itt-ott csakugyan szegeznek bádogot. Ezzel az esőtől és hóltól óvják őket. A repedésekben lefolyó víz korhasztaná a fejfákat.

Azután már a legkiválóbbnak tartott fejfafaragót, Bóné Józsefet kerestem fel a községben.

A mester akkor 58 éves és eredeti foglalkozására nézve kerékgyártómester volt.

Bóné József a következőket mondta el nekem: 15—16 éves korában kezdte a fejfafaragást. Annak Losonczy Zsigmondtól tanulta a módját. Losonczy előtt Varju Károly volt a legmegbecsültebb fejfafaragó. A fejfákat régebben többnyire ácsok csinálták. De csinálták mások is. Ő is, mint kerékgyártó fogott hozzá.

Egy helybeli hirtokos, Kölcsey Gábor készített vele két fejfamodellt — mondta tovább. Azt hiszi, hogy a budapesti Néprajzi Múzeumnak csináltatta. Mint nagyon rövid neveket, a Kis Pál és Nagy Pál neveket véste rájuk. Kölcsey Gábor akkor kapott kedvet a modellek csináltatására, amikor látta, hogy a paradés kocsisának szépen készítette el a fejfáját. Ez az 1922. évben történt.

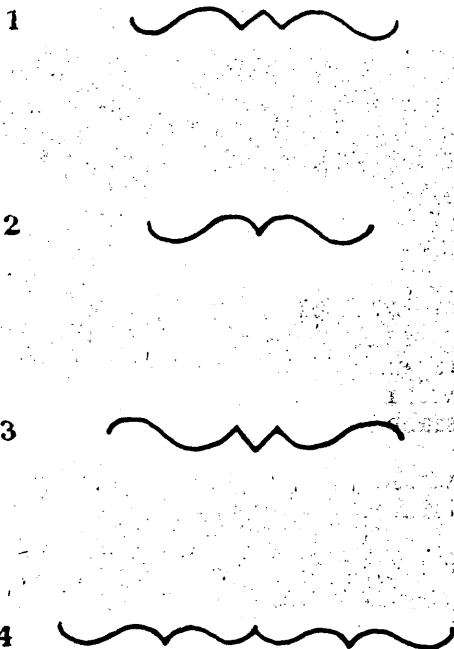
Az 1923. évben volt még egy másik érdekes megbízatása. A reformátusok tornyát abban az évben készítették náluk. Ő is dolgozott az építés famunkáinál. Az öreg papjuk akkortájtban halt meg. Az egyház belső emberei a vállalkozót megbízták azzal, hogy csináljon a papjuknak egy akkor és helyben szokásos fejfát. Azonban hozzá sem tudott kezdeni. Neki, — Bóné Józsefnek — kellett azt kifaragnia.

A fejfafaragás — mondta tovább — a következőképpen megy végbe. A mester a kiszemelt tölgyfát segítséggel két párnafára keresztben ráfekteti. A hosszát leméri és lefűrészeli. A faragásra szánt részt lehajlítja. Azután bárdal hat oldalúra kifaragja. Aközben azonban a tetejét kissé előrehajlóra csinálja. Majd a hegyén (vékonyabb végén) élt készíti neki. Az írásra szánt tábla helyét kiméri, befűrészeli, kivágja. A fejfa homlokzatán levő élen a bevágásokat (véséseket) megcsinálja. Ezt a munkát segítséggel végzi. Ugyanis ő maga tartja és vezeti (!) a bárdot. A segítség (egy másik ember) pedig fakalapáccsal ütögeti a bárd fokát.

Ő a fejfát ma már vastagság és hosszúság szerint készíti. A fa föld feletti hosszát körülbelül 180 centiméterre hagyja. A tövére 65—70 centimétert hagy rá. A tábla feletti részére pedig 85—100 centimétert. A fejfa leghegyétől (a legfelső részétől) körülbelül 50 centiméter távolságban kezdi a bevágás-sorozatot.

A homlokzati bevágás-sorozatnak náluk „magyar bajusz” a neve (59. kép. 1). Ez a név tulajdonképpen a fejfa összefüggő felső vésését illeti. A különálló alsó vésésnek csipkevágás a neve (V). A tulajdonképpeni „magyar bajusz” fölé ő csipkevágást nem csinál.

„Magyar bajuszt” egyébként ő nemcsak a fejfa homlokzati élére, hanem más tárgyak élére is készíti. Például a szekerek soroglyazápjaira (saroglyazápjaira), bürfa-középfáira, stb. Mindegyiknek az élére. Ugyanezt teszik a községben más mesterek is. Egy soroglyazápon levő „magyar ba-

59. kép. Két középvágásos „magyar bajusz” (1). Egy középvágásos „magyar bajusz” (2). Fordított fekvésben levő, két középvágásos „magyar bajusz” (3). Sorozatos egy középvágású „magyar bajusz” (4).

juszt” azonnal meg is mutatott a műhelyében. Ennek azonban csak egy középvágása volt (59. kép 2). Amikor ezt szóvá tettem előtte, azt felelte, hogy náluk ez is, az is (tudniillik a soroglyazápon levő is és a fejfán levő is) egyaránt „magyar bajusz”.

Szatmárcsekén tehát Bóné József szerint kétféle „magyar bajuszt” ismertek és ismernek. Egy hosszabbat s egy rövidebbet. És ezt neki el is hihetjük. Hiszen nemcsak alkalmi fejfafaragó, hanem szakképzett kerékgyártó.

Amikor én a fejfán látható hosszabb „magyar bajuszt” megkülönböztetésképpen két középvágásúnak mondtam, akkor helyreigazított: az ő fejfájukon a „magyar bajusz” nem kettős, hanem egyes közepű. Ez a rendes, mondotta. S ugyanakkor a fejfa éldíszét fordított fekvésben le is rajzolta (59. kép 3). Így valóban egy volt annak a középvágása.

A fejfák hosszabb „magyar bajusz” díszét, ennek ellenére a következőkben is csak két középvágásúnak, a soroglyazáp rövid „magyar bajusz” díszét pedig egy középvágásúnak nevezem. Ezeket a neveket a továbbiakban következetesen alkalmazom. Ezzel azt kívánom elérni, hogy fejtegetéseim közben egy pillanatra se legyen kétség afelől, hogy egyik vagy másik „magyar bajusz-félével” kapcsolatban említek-e bizonyos fejfákat vagy más tárgyakat.

Bóné József egyébként még a következőket mondta el nekem ugyanakkor. A nagy fejfaféléket ő kezdte csinálni 1920-ban. Megfigyelte, hogy a régiéknél a hosszúság nem volt arányban a vastagsággal. Emellett a régiéket kikorhadásuk esetén bajos volt újra leásni. A versírásra sem volt még rajtuk hely. Ezekén a bajokon igyekezett segíteni a fejfák hosszabbra való csinálásával.

A községben mások is készítenek fejfákat — mondta tovább. De a verseket minden fejfára vele vésetik fel. A verseket is vele szokták csináltatni (íratni).

A fejfa készítéséért nem adnak pénzt. Csak ellátást (kosztot) adnak a mesternek érte.

A fejfákat „valaha” perzseléssel színezték. (Hozzátette: úgy száz ével!). Ezt a készítési módot azért hagyták el, mert így a fa belsejét körülbelül háromnegyed centiméternyire bebarnították. A betűk ezáltal barna színt kaptak s így nehezen olvashatókká váltak. Ezután a fejfák szurkozását „kapták” fel, majd a fekete festékkel (kindrusszal) való festésre tértek át. Ma kizárólag ezt a festéket használják. Ebbe beletörnek 6—8 tojást. Ezekkel összekavarják. A fejfát a faragott részén, a betűk helye kivételével, a keverékkel befestik. A betűket magukat bevésik, majd fehér festékkel kifestik. Ha valakinek sürgős munkák (például aratás) idején kell elkészítenie a fejfát, a festést részben vagy egészen elhalasztják.

A temető nyugati (tartalékolt) részébe jel (fejfa) nélkül azokat az idegeneket temették, akik a Tiszába fulladtak és semmit sem tudtak meg róluk. A kelet felé fordított fejfák esetében másról volt szó. Akiknek így állították a fejfáit, azok a vízbe ölték magukat, de fejfát mégis készítettek nekik. De az ellenkező (keleti) irányba való állításával és fordításával jelezték, hogy az az ember nem természetes halállal halt meg.

Bóné József a temető nyugati (tartalékolt) részén levő cigány sírokkal kapcsolatban azt mondta, hogy „azok az emberek” nem törődnek azzal, hogy díszes-e a fejfájuk. Sőt, még azzal sem törődnek, hogy van-e fejfájuk.

Egyébként a két kis karóval jelölt sírról azt mondta, hogy egy gyermek sírja. A gyermeket soroglyán vitték a temetőbe. Azt állíthatták (!) fejfa helyett a sír nyugati végébe. Más községekben — még a magyaroknál is — van ilyenféle szokás. A halottvivő fákat ilyenkor beteszik a sírba. Ezt Sonkádön is megteszik, de ott a halott lábához teszik és fejfát is állítanak a halott fejéhez. A szatmárcsekei reformátusoknak azonban közös halottvivő fájuk van. Ezt, (helyesebben ezeket, mert két halottvivő fájuk van), a templomukban tartják.

A református temetőbe, Bóné József emlékezete szerint egyetlen római katolikus vallású embert temettek. Annak is a reformátusoknál szokásos fejfát állítottak a fejéhez.

Arra a kérdésemre, hogy az általa is készíttetett fejfák homlokzatára miért csináltak bevágásokat, szóról-szóra a következőket mondta: „Az a bevágás csak tetszésből kifolyólag kerülhetett (!) oda. Nem olyan tetszetős, ha nincs ott.”

A szatmárcsekei fejfafaragók — végezte be tájékoztatását Bóné József kerékgyártó mester —, idegenbe is készíttetek fejfákat. Ő is készített. Mégpedig a rokonainak, ajándékba. Küldött egyet-egyet belőlük Fehérgyarmatra. Kisvarsányba, Mándra és Nemesborzovára.

Ezután már Kajdi Zsigmond 72 éves középparasztot szólaltattam meg.

Az őfajta emberek — mondta nekem — nem sokat törődtek és törődnek a fejfa formájával. Rábízták és rábízzák a készítését a mesterekre.

Idős Borbély Ferenc 95 éves „szegényember”-t kérdeztem ki ezután. Sajnos, nem soká beszélhettem vele. Már nagyon beteg volt.

Amikor a temetőjüket szóba hoztam, egy réges-régen, iskolában tanult verset kezdett mondani:

Mindig híres marad
Cseke temetője,
Hol nyugszik Kölcsey Ferenc,
Hazánk nagy költője.

Beszélt volna ezután Kölcsey Ferencről magáról. Amikor azonban megérttettem vele, hogy ezúttal nem a költőről és ismert életkörülményeiről, hanem a szatmárcsekei református temető fejfájáról szeretnék vele beszélni, elmondta azt, hogy az ő gyermekkorában még nem mindenkinek volt „cifra fejfája”. Később is csak azoknak csináltak ilyet a mesterek, akiknek a családja jó ellátást (kosztot) adott nekik vagy akik a mesternek jó komái voltak.

Az újabb (cifra) fejfákról azt mondta, hogy tetejük volt és tetejük van. És hogy ezeknek hasító szeg (ék) alakjuk volt és hasító szeg alakjuk van. — Ezzel azonban már végét is szakította beszélgetésünknek.

Érdekességképpen megemlítem itt még azt is, hogy a Fő utcában, egy régi ház tornácán üldögélő beteg öreg asszony részvételtjes szavaimra csupán annyit mondott, hogy jobb volna neki már a fekete fejfák sorában feküdni.

Fekete fák alatt a szatmárcsekeiek feketére festett fejfáit értette.

A szatmárcsekeihez hasonló fejfák keresése más szatmári részi községekben

Az előző fejezetben említettem már azt, hogy Bóné József nemcsak saját községébe, hanem más falukba is készített fejfákat. Természetesnek láttam tehát azt, hogy legalább egy helyen utánanézzek a dolgának. Azt is csak természetesnek láttam, hogy erre szatmári részi községeket válasszak ki.

Így utaztam már 1956 augusztusában Fehérgyarmatra.

A község református temetőjének a fejfái ekkor tüzetesen átvizsgáltam. A keresett fejfát köztük megtaláltam.

A fejfa formája a Bóné József által utóbbi időben készíttetett nagyméretű fejfátípus volt.

De nagy meglepetéssel láttam ott azt, hogy e fejfától északra, nem nagy távolságban, egy másik szatmárcsekei típusú fejfa állt. Ez azonban nem a Bóné József-típusú, hanem a *XII. t. 1* alatt látható három csipkevágásos fejfa mása volt. A fejfát az 1940-es években készítették. A temetőőr szerint az érdekes fejfával jelölt sírban nyugvó ember hozzátartozói a község egyik távoli tanyáján laktak, így nem volt elég időm velük beszélni.

Ugyanakkor megállapítottam azt, hogy a temetőben egyébként sem voltak egyformák a fejfák. De megállapítottam azt is, hogy köztük a négy oldalú hasábra emlékeztető fejfák voltak többségben. Így a kékies és ramocsaháziak fejfáihoz is hasonlítottak (*XIV. t. 2*).

Következő kutatásomat már a Bóné Józseftől kapott értesülésektől függetlenül — alkalmilag — Penyige községben végeztem.

Az itteni temető négy oldalú hasábra emlékeztető fejfái közt azonban találtam egy nagyon érdekes, szatmárcsekei típusú fejfát is. Ez ugyanis a *XII. t. 2* szám alatt közölt fejfaforma változata volt. Változatának mondom, mert a penyigei fejfán a főtétel (az egy középvágású „magyar bajusz”) alatti vágás nem elcsúszó, hanem határozott csipkevágás volt. S ennek a vágásnak (akár a *XII. t. 2* számú fejfa elcsúszó vágásának) a párja a főtétel felett ugyancsak ott volt. A penyigei fejfa a *XIII. t. 2* alatt látható.

Szükségképpen megjegyzem azonban itt a következőket: a görcsök, a hasadások és a szálkák kétségtelenül a fejfafaragó akaratán kívül kerültek a fejfa homlokzati részére. Éppenúgy a fényképen megörökített homlokzatrészi árnyékok is. (S itt legkülönösebben utalok a homlokzati részen egy száлка keresztbenfekvéséből adódó, szemként ható árnyéokra.)

Megjegyzem egyúttal azt is, hogy a fejfa mély (a szatmárcsekei egykori fejfafaragókénál mélyebb) homlokzati bevágásaiból arra lehet következtetni, hogy a kérdéses fejfát egy penyigei fejfafaragó, megrendelés után, a Penyigén szokásos mély bevágásokkal készítette. Egy ilyen fejfa a *XIV. t. 1* képen látható.

A szatmárcsekei eredetű fejfák utáni — megint csak alkalmi — harmadik szatmári kutatást Mátészalkán hajtottam végre.

A mátészalkai fejfák többségükben ugyancsak négy oldalú hasábra emlékeztetnek. Itt is találtam azonban egy szatmárcsekei típusú fejfát. A temetőőr hívta fel rá a figyelmemet, de úgy, mint székely fejfára. Ez a faragvány a szatmárcsekei fejfaóriás mása volt. Bóné Józseffel később megállapítottuk, hogy az egy szatmárcsekei volt főjegyző Mátészalkára került fiáé volt. A fejfát nem Bóné József készítette.

Adódott azonban itt még egy másik meglepetés is. Az 1940—50-es évekbeli négy oldalú hasáb alakú fejfák egyikén-másikán az első lap két oldalélén a *XIII. t. 1* alatt látható sorozatos egy középvágású „magyar bajusz” díszítés húzódott végig.

Ez sarkalt arra, hogy a Kovács József szatmárcsekei temetőőr által kölcei-félének mondott fejfa után is nyomozzak. Megtudjam, hogy mi a valóság a szatmárcsekei temetőőr beszédéből.

A Balku András szülőföldjének mondott Kölce két református temetőjét hamarosan sikerült is megtalálnom.

A község régi temetőjében találtam ugyan hat oldalú hasábra emlékeztető fejfákat, de azok közül egy sem volt Balku András fejfájának a mása. Sőt egyetlenegnél sem láttam oldalélen futó egy középvágású „magyar bajuszsorozatot”.

Egyébként itt a fejfák többsége lapos (vízszintesen vágott tetejű) volt. Tehát ismét nem olyan, mint a kérdéses szatmárcsekei fejfáé. (Homlokzatukon három nagy csipkevágás volt.) Tehát a *XII. t. 1* alatt látható régi szatmárcsekei fejfa homlokzatélén levő bevágások mása.) Az ereszevonalukat pedig 12—20 ritkább vagy sűrűbb apró csipkevágás díszítette (*XV. t. 1*).

Az új temetőben, amelyben még csak nyolc sírt lehetett látni, már kizárólagosan három nagy homlokzati csipkevágásos fejfa volt. Fel lehet tehát tételeznünk azt, hogy a közeljövőben ez a fejfaforma lesz uralkodó Kölce községben.

Egy ezektől kissé elütő régi temetőbeli fejfának a képét, mint nagyon érdekes fejfáét, közlöm innen (*XV. t. 1*). A fejfa homlokzati csipkevágásai ugyanis olyan szabálytalanok voltak és olyan közel estek egymáshoz, hogy már az egy középvágású „magyar bajusz” felé való átmenetnek is lehet őket tekinteni.

Domanovszky György egy korábbi időpontban ugyancsak végzett Kölcsén fejfavizsgálatot. S így még lehetőség volt arra, hogy a község megsemmisült legrégebbi temetőjének a fejfáit is átnézze és leírja. Balku József fejfaformáját azonban hiába kerestem Domanovszky György dolgozatában.⁶ Ezek szerint a régi szatmárcsekei kerékgyártónak a fejfaformája aligha volt kölcei eredetű, s a kerékgyártó maga is aligha volt kölcei származású.

Amikor a kölcei kutatást abbahagytam, a községhez közel eső Vámosorosziiba mentem át. Azt hallottam ugyanis, hogy ott is vannak „cifra” fejfák.

A hír valóban bizonyult.

De a fejfák cifraságai (díszei) valahogyan mások voltak, mint a szatmárcsekei fejfák díszei (cifraságai).

És a formáik is mások voltak.

Voltak ugyanis a fejfák között négy oldalúak. És voltak hat oldalúak is. Az utóbbiak voltak többségben. Ezek közül az egyik típusnak sima, vízszintesre vágott volt a teteje és vésés nélküli a homlokéle (!). A típust az 1920-as évekig vissza lehetett követni. A másik típusnak (a pár évtizedesnek) a homlokzati élén (!) már a Balku András-féle egy középvágású „magyar bajuszsorozat” is látható volt. Ismét egy másik típusnak (megint

⁶ Fejfák Szatmár és Szabolcs megyéből. Néprajzi Értesítő 29 (1937) 423—438.

csak pár évtizedesnek) a tetején elülről hátrafelé nyúlóan (!) már koporsó-fedélre emlékeztető díszje is volt. Akárcsak Balku András szatmárcsekei fejfájának.

Mint külön érdekességet megemlítem itt azt, hogy egy fejfa homlokzatára (éspedig az általam előbb „másik” típusként említett fejfára) kereszt is volt vésvé. Nyilván azért, mert az azzal a fejfával jelölt sírba egy római katolikus vallású embert temettek.

Amikor a község lakosainál a felől érdeklődtem, hogy az általam fentebb elősorolt fejfák közül melyiket ismerték legrégebbinek, különös választ kaptam kérdésemre. Azt felelték ugyanis a kérdeztettek, hogy a régi temetőben, amelyet körülbelül nyolcvan éve hagytak el, még kizárólagosan négyoldalú fejfák voltak. Olyanok, mint amilyenek náluk a kapufélfák.

Többek között így beszélt Nagy Gábor ácsmester is: Gyermekkorában — mondta a hatvanéves ember — sokszor játszott a régi temető fejfái közt. Ezen kívül megemlítheti azt is — folytatta tovább — hogy ma is ő készíti a fejfák többségét Vámosorosziban. Így ki van zárva az, hogy tévedjen. Külön érdekességként említette azonban azt, hogy náluk az egy középvágású „magyar bajuszosorozatot” egy másik kerékgyártó mester készítgeti (vésegeti) a fejfák homlokzati élére. Még azokéra is, amelyeket ő — Nagy Gábor — farag.

A „bajuszosorozat” készítője is ízig-vérig vámosoroszi ember volt.

Ahol tehát valaha kizárólagosan négy oldalúak voltak a fejfák, ott-járásom idejére túlnyomó többségben hatoldalúakká váltak. És ahol a fejfák valaha homlokél nélküliek voltak, ott ma többségükben homlokéllal bírnak. És ahol a fejfák homlokélei még egy évtizeddel előbb is bevágás nélküliek voltak, ott ma már sok a bevágásos („magyarbajuszos”) fejfa-homlokél (XVII. t.).

Ezekből, mint kétségtelen adatokból következtethetünk arra, hogy a megye szatmári részi fejfaformáinak és fejfadíszjeinek — közöttük a szatmárcsekei fejfaformáknak és fejfadíszeknek — a változásához nem kell, sőt, nem is lehet túl hosszú időt számításba vennünk.

Amennyiben pedig a szatmári részi fejfafaragók — közöttük a szatmárcsekeiek is — tanult mesterek voltak, fejfaformáikat és fejfadíszjeiket nemcsak nem kell, hanem nem is lehet ösztönöseknek tekintenünk.

A szatmárcsekeihez hasonló fejfaformák a szabolcsi részeken

Az eddig leírtakkal még mindig nem lett, de nem is lehetett vége idegen temetőbeli fejfakutatásaimnak.

A következő időben egy régi szabolcsi község, Tiszadob református temetőjébe látogattam el.

Ennek az utamnak megint csak különös oka volt.

Lükó Gábor ugyanis azt írta egyik munkájában, hogy egy, a debreceni Déri Múzeumban elhelyezett régi tiszadobi fejfának a vése egy nyitott bibliára emlékezteti a szemlélőt.⁷ A fejfa képét ugyanott bemutatta. Ezt a rajzot átvettem tanulmányomba (60. kép 1).

⁷ Tanulmányútam a szatmári, beregi, máramarosai, továbbá a Közép-Tisza melléki községek temetőiben. Déri Múzeum Évkönyve 1942. 59. Megemlíti itt azt is, hogy járt Szatmárcsekén is, de arról nem szól, hogy az általa rajzban leközölt fejfakon kívül volt-e más fejfaforma is a község temetőjében.

Levélbeli kérésemre Makkay János debreceni archeológus megnézte a kérdéses fejfát és értesített arról, hogy a fejfán évszám is van, aminek azonban az utolsó tagja rongált. Így nem tudja pontosan megállapítani azt sem, hogy az 1872. vagy az 1879. év lett-e rá felvésve? De azt közölte velem, hogy az évszám és az egyéb írásos rész a fejfa felső részén, két vésett ékítmény között található.

A fejfán egyébként, (mint azt a rajzról is láthatjuk), ereszt nincs.

A fejfa lendületes, volutás megoldása feltehetőleg barokkos jellegű: barokkos eredetre is visszavezethető. Díszei a *XII. t. 2* alatt láthatók, és

az egy középvágású „magyar bajuszos” szatmárcsekei régi fejfa díszeitől jóformán csak mélységükkel és csigás (volutás) végükkel különböznek. A díszeknek a tiszadobi fejfán való elhelyezési módja így a szatmárcsekei fejfadísz alkatára nézve is felvilágosításokat adhat: a dísznek élen (a fejfa homlokzati élén) való elhelyezése mellett tudniillik már minimális lehetőség nyílik arra, hogy a mesterek a díszítéseket a fejfán a barokkra jellemző volutával (esetleg csupán annak egy volutát jelző nagyobb görbületével) fejezzék be.

Így persze már az sincs kizárva, hogy az utóbb említett szatmárcsekei régi fejfának az egy középvágású „magyar bajusz” dísz és az azt kísérő, sikertelennek (elcsúszónak) látszó „csipkevágásai” a barokkos volutadísz kényszerből leegyszerűsített formái.

A tiszadobi újabb temető-részben a debreceni múzeum említett tiszadobi fejfapéldányának én már csak a korcs utánzatait láttam.

A temető régibb részeinek a vizsgálása alkalmával azonban a debreceni Déri Múzeumban levő, ill. a tiszadobi temető mai nap leggyakrabban készített fejfaformája között több átmeneti formát tudtam találni.

Ilyenek voltak azok a korhadt betüvetésű XIX. századvégi fejfák, amelyeknél a volutavégek és az azokat kísérő vágások fúrás kíséretében jelentkeztek (60. kép 2). És ilyenek voltak azok a ma is jól olvasható szöveggel ellátott XX. század-eleji fejfák, amelyeknél a felhajló volutavégek ugyancsak fúrással kapcsolatban alakították ki, de amelyeknél a volutavégi vágások már hiányoztak (XIV. t. 2). Valamint azok a fejfák is ilyenek voltak, amelyek a század 20-as, 30-as éveiben már csak faragással készültek (XV. t. 1).

60. kép. A legrégebb tiszadobi fejfa (1879) (1). Tiszadobi fejfa a XIX. század végéről (2)

A legújabb (legegyszerűbb) fejfáknál pedig már különös érdekességképpen lehet megjegyezni azt, hogy a volutavégek (felhajlások) teljesen elmaradtak róluk. Így a fejfák egy középvágású „magyar bajuszos” típusúvá váltak (XV. t. 2).

Még két szabolcsi fejfára fogok itt utalni. Kalicz Nándortól kaptam hírt róluk. Nevezett ugyanis vidéki útjai alkalmával Apagyon és Paszabon talált egy-egy olyan fejfaformát, amelyről itt szükségképpen meg kell emlékezniem.

Az apagyi fejfának négyoldalú hasábra emlékeztetett az alakja. S ez a fejfa egy-középvágású „magyar bajusz” díszel is el volt látva. A dísz a fejfa homlokzatán (éspedig annak a legfelső részén) vízszintesen lett kialakítva (XVIII. t. 1). A paszabi fejfának ugyancsak megközelítően négyoldalú hasáb volt az alakja, és szintén egy-középvágású „magyar bajusz” volt a dísz. De ebből már kettő volt rajta. És a két dísz már a fejfának a két oldalán volt. Sőt, ezeket a díszeket már ki is festették rajta. A festéshez aranyos színű festéket használtak (XVIII. t. 2).

Ha az egy-középvágású „magyar bajuszoknak” az utóbb említett fejfákon való elhelyezését vizsgáljuk, megint csak azt tapasztaljuk, hogy ezeket a díszeket a fejfánál olyan helyre (a fejfa végére) vágják, ahol egy szabályosan csigásodó (vagy legalábbis a csigaformát jól érzékeltető) görbület kialakítása nem volt lehetséges. S így ezeket a díszeket is a barokkos volutadísz kényszerűségéből leegyszerűsített formáinak lehet tekinteni.

A szatmárcsekei fejfák homlokél-bevágásainak más tárgyformákon való előfordulása

Az előbbieken néhány szóval említettem már azt, hogy Bóné József szerint Szatmárcsekén nemcsak a fejfákon, hanem más tárgyakon is vannak „magyar bajusz” nevű díszek.

Én magam találtam ugyanebben a községben egy kettős kendertörőt, amelynek az élén az egy középvágású „magyar bajusz” volt kifaragva.

A Szatmárcsekehez közel fekvő Vámosoroszipan egy Kis Albert nevű kovácmester udvarában a javítás alatt álló szekerek bürfaközépfáján, löcsén és „ferhécén” az egy középvágású „magyar bajuszt” ugyancsak megtaláltam.

A mester elmondotta, hogy az „ilyen fajta magyar bajusz” díszítmény az ő segédeskedése első éveiben a szatmárnémeti szekereken még általános volt. 1919-ben még Szatmárnémetiben lakott. Ezt hát tapasztalatból tudja. A szekerek egyébként ebben a városban még a maguk színében, festetlenül kerültek eladásra. Kivétel csupán az volt náluk, hogy a löcsüket könnyen megpergelték (megpörkölték). A meleg fát kindrusszal (fekete festékkel) befestették. Azután jött rá az egyszerű (egy középvágású) „magyar bajuszkivágás”. Nagyon tetszetős volt úgy. Az ilyen szekér mellett még később is kevés volt a festett szekér. Azt tartották, hogy a festéssel a mesterek a szekér hibáit próbálják eltüntetni. Lassan mégis szokásba jött. A szekereket akkor már zöldre, pirosra és szatínóberre (barnára, sárgára) festegették.

Később a régi szabolcsi részi szekereken is figyelgettem a „magyar bajusz” nevű díszet. De azokon már nemcsak az egy középvágású, hanem

a két középvágású „magyar bajuszt” is módomban volt látni. Így berkeszi, ófehértói és nyíregyházi szekereken. Egy nyíregyházi szekeren kivételesen három középvágású „magyar bajusz” dísz is láttam. Hanem ennek a középrése már kissé oldalra nyomott volt.

Ezek után a vizsgálatot már a Nyíregyházi Jósa András múzeumban levő tárgyakra is kiterjesztettem. Itt találtam is egy középvágású „magyar bajusz” dísz két tiszaberceli és egy paszabi sulykon, egy gávai gombolyító állványon és egy nyíregyházi kádárkörzön (a tiszaberceli sulyok képe látható a XIX. t. 1 alatt). A sulykoknál a dísz vízszintes, a gombolyítóknál és a körzónél függőleges helyzetben volt. Találtam még egy kettős középvágású „magyar bajuszos” tiszaberceli cifra jármot is (XIX. t. 2). Ennél a tárgynál a vésések a bélfákon, függőleges állásban voltak.

A képen közölt sulyoknak 55. 810. 1., a járomnak pedig 55. 479. 1. a leltári száma.

Újabb múzeumi szerzeményeink között van egy apagyi bölcső, amelynek a végein két középvágású „magyar bajusz” díszek vannak. A bölcső leltári száma: 61. 51. 1.

Az ez irányú kutatásaimat érdeklődéssel figyelő Koroknay Gyula tanár hívta fel a figyelmemet arra, hogy Napkor községben néhány kiskapu szemöldökfáján ugyancsak van két középvágású „magyar bajusz” dísz. Egy kiskaput le is fényképezett s rendelkezésemre bocsátotta a felvételt (XXII. t. 2).

Amennyiben így a „magyar bajuszforma” olyan községekben is előkerült, amelyeknek a lakosai vallásukra nézve túlnyomó részben katolikusok vagy görögkatolikusok és származásukat tekintve németek vagy rutének voltak, elhatároztam, hogy a mondott díszek eredetét illetően, ellenőrzésképpen Napkor községben is részletekbe menő kutatást végzek.

Napkorra érkezve, házról-házra járva átnéztem a „magyar bajusz” díszek napkori szokásos kialakítási tereit: a kiskapuk szemöldökfáit és a házak oszlopaít.

Kutatásom eredményeiről a következőkben számolok be: a kiskapuk szemöldökfái (már ahol szemöldökfáról beszélni lehetett), nagy többségükben négyoldalú hasáb alakúak voltak. Akadt köztük ugyanis néhány szabálytalan. Amit a mester a felhasznált fa görbesége miatt, kénytelenségből formált mássá. De akadt köztük olyan is, amelyik felül szépen ívelt volt.

A hasáb alakú szemöldökfák között egyébként túlnyomó többségben voltak a díszítés nélküliek.

A díszítettek között nyolc egy középvágású, tizenhárom pedig két középvágású „magyar bajusszal” volt ékes.

Az egy középvágásúakat hol a szemöldökfa felső (felülre került) oldallapján, hol az azzal ellenkező oldalon (alul) alakították ki. Négy jutott közülük a szemöldökfa felső lapjára és négy az alsóra. A két középvágású „magyar bajuszt” kivétel nélkül a szemöldökfa alsó lapján alkalmazták.

A „magyar bajusszal” díszített szemöldökfák kapufélfái maguk is díszítették voltak. Külső részükön, fent és alant többnyire gyámköformára emlékeztető vésések voltak. De ilyenféle díszek olyan kapufélfákon is előfordultak, amelyeknek a szemöldökfáján díszítések (vésések) nem voltak.

A „magyar bajuszformák” közül csak egyetlen két középvágású volt évszámmal megjelölve: a Petőfi utca 2. szám alatti kiskapun az 1931. évszámot láttam.

A Kossuth-utca 16. számú háznál levő kiskapuról, — amelynek a kapufelein már gömbök is díszlettek — tulajdonosa, Kosztik Erzsébet azt mondta, hogy 25—30 évvel ezelőtt készítették. Ezt a két évszámot azonban nagyon bizonytalanul mondta: mert nem ő, hanem az apja faragtatta a kapufélékat (XXII. t. 2).

Egy hatvan év körüli asszony szerint azonban az a kapu már negyven évnél is idősebb. Legfőbb érve erre az a tény volt, hogy a Kosztik-féle ház szomszédságában nagyleánykodott, és a kapura már abból az időből is emlékszik.

Ugyanitt beszéltem egy „mindenmesterrel”, az 56 éves Janovics Józseffel. Tőle már azt kérdeztem, hogy csinált-e „magyar bajuszos” kaput vagy sírkeresztet, esetleg fejfát? Amire azt felelte, hogy fejfát (amit csak a reformátusoknak szoktak adni) soha nem készített. Egyebet csinált, de dísz nélkül. (Eszerint a „magyar bajusz” dísz Napkoron nem is számíthatott a barkácsolók szokásos munkái közé.)

Ezek után még megjegyezte, hogy a „magyar bajuszos” kiskapukat mostanában már nem készíttetik a községben.

A Kossuth utca 48. számú ház előtti két középvágásos díszű kiskapuról azonban a gazdaasszony már azt mondta, hogy az ura ottjárásom előtt három évvel csináltatta, de egy ugyanolyan díszű kiskapu helyébe, illetőleg kapufélfa és szemöldökfa pótlására. Készítője Pallai Béla ácsmester volt.

Fodor János kerégyártó mester sem sírkereszteket, sem fejfákat nem csinál. A katolikusok keresztjeire azonban a nevet és egyéb adatokat ő írogatja (vésegeti).

Az egy és két középvágásos díszű Napkoron „magyar bajusznak” nevezik a mesterek.

Fodor János is csinál ilyen díszeket, de csak a tárgyak élére. (Soroglyazápra, bürfaközfára.) Néha a tárgyak két szomszédos élére is kivési őket. A munka menetét magyar és német (rossz német) mesterszavakkal a következőképpen képzelte el velem: Először jön egy bevágás. Utána sváfol az ember. Azután spiccet csinál. Utána megint sváfol. Utoljára egy bevágást csinál. A bajuszt szerinte az ácok jobbára a lapokon (fák oldalain) vágják. A kerégyártók már csak a fák élére.

A faluban (oktatott még), valaha háromféle nép volt. A sváb, az orosz (rutén) és a magyar. Ma már mindenki magyar náluk. Kizárólag csak magyar nyelven beszélnek. Mindössze a vallásuk különbözteti meg őket. Akik régebben németek voltak, azok római katolikusok maradtak. A rutén eredetűek görög katolikusok manapság is. A magyar eredetűek pedig reformátusok. Legtöbben vannak a római katolikusok, kevesebben a görögkatolikusok, legkevesebben pedig a reformátusok. Ezek az egykori uradalmi cselédek leszármazottai. De ők a legszegényebb népség is.

Beszélgetésünk után a temetőbe látogattam el. Itt azt tapasztaltam, hogy a római és görög katolikusok keresztjei faragásukra nézve a lehető legegyszerűbbek. Csupán egynél láttam vég (keresztvég) csipkézést. A reformátusok sírjai elvadult, gazos, akácfás helyen voltak. (Egyetlen virágos sírt láttam ezen a helyen.) Fejfáik között nem volt tekintélyes vastag-

ságú. És nem volt mesterkézre valló sem. Valamennyi négyoldalú hasábra emlékeztetett. De az egyik teljesen sima volt. A másik ereszes. Volt, amelyiknek a teteje sima. Volt olyan is, amelyiké lecsapott. És volt éles is közöttük. És mindössze három fejfán láttam gyökeres füzfaábrát. Egyben egy pléhdarab helyettesítette a táblát. Egy sir végében (nagyon természetesen annak a nyugati végében) egy erős használatra mutató vascső állt ki a földből, rajta megint csak pléhből készült tábla volt. Ezen egyenlőtlenül sorakoztak a nehéz kézzel, festékekkel irt betűk.

Tehát a község temetőjében sehol semmi nyom nem volt arranézve, hogy a keresztteknél és fejfáknál valaha díszképpen használták volna az egy, vagy a két középvágású „magyar bajuszt”.

Mint legöregebb napkori emberhez, a 82 éves Lipták Andrásához is elmentem. Kérdéseimre a következő választ adta. A községben a kapuk díszítését 40—50 évvel ezelőtt egy Bálint és egy Szilágyi Károly nevű ácsmester hozta divatba. Mind a kettő városban tanulta a mesterségét. Először csak a kapufélfát faragták ki. Azután már a szemöldökfát is. Később Pallai Béla is foglalkozott ilyesmivel. Idős Lipták András csak a kapufélfáit díszítette. A szemöldökfát magát simán hagyatta. Amikor azonban látta, hogy a kapufélfa felső részét is kikezdi (korhasztja) az idő, feléje egy koporsófedelelet csináltatott. A furcsa nevezetű kapu- és kapufélfvédő két deszkadarabból készült. Ezeket vályuszerűen egymáshoz szegezték és a két kapufélfa fölé helyezték.

Kutatásaim közben arról is értesültem, hogy egyes szatmárcsekei parasztházaknál a tornácoszlopok oldalán a tiszadobi temetőbeli fejfák véséséhez hasonló voluták vannak kivésve. Valóban! A községben három háznál van ilyen oszlop. A házak egyikét, a Kölcsey utca 32. szám alatt fekvőt 160 évesnek mondták. A ház három tornácos, csak a „háta” mögött nincs tornáca. Mind a három tornác faoszlopos. Az oszlopok barokkosak. Derekipun „volutások” és „csipkevágásosak”. A sarkokon állókon két-két, más helyeken sorakozókon egy-egy csipkevágással végzett voluta van. Ezek a díszek az oszlopok külső oldalán vannak. Az oszlopok náluk károsak. A karok barokkosak. (A ház fényképét a XX. t. 1, az oszlopdíszét a XXII. t. 1 alatt közlöm).

A második ház a Kölcsey utca 57. szám alatt van. Ez már évszámmal is el lett látva. Gerendáján a következő felírás áll: „Varga János és Farkas Sára által építtetett 1855 Juni 14.” A ház oszlopdíszei a másik háznál primitívebbek. Vagyis a volutája végeinél csak egyszerű vonaldíszek vannak. Ennek a háznak is barokkosak az oszlopkarjai. De a karok már hiányosak (XX. t. 2).

A harmadik ház a Kölcsey utca 55. szám alatt fekszik. Az előbb említett házzal szomszédos. A három ház közül a legújabb. Különös érdekességei a következők: az oszlopai oldalain levő volutadíszek a másik két ház volutadíszeinél már nagyobb alakúak és erőteljesebben vágottak. A volutái végében levő díszek már nemcsak „csipkevágásosak”, hanem vonalalak is. Tehát a többi ház volutatoldalék díszei egyesítve vannak nála.

A Szatmárcsekéhez közel fekvő Fülesden több olyan ház van, amelynek az oszlopélein egy középvágású „magyar bajusz” dísz található (XXI. t. 2).

A fülesdi temető fejfáin ilyen díszítést nem találtam.

Mint különös érdekességet említem meg itt azt, hogy egy baktalóránt-

házi ácsmester, a 69 éves Jakab Lajos szerint a két középvágású „magyar bajuszt” az ácsok „dupla magyar bajusznak” is mondták. Az egyszerűt (egy középvágásut) a rövidebb, a duplát (két középvágásut) pedig a hosszabb tárgyak díszítésénél használták. Egyébként az ácsok ezt, mint azt, inkább a fák lapjain, a kerékgyártók pedig a fák elein alkalmazták.

A békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban való járásum alkalmával is több értékes adatot gyűjtöttem. Így találtam ott olyan ágyat és kanapét, amelyen az egy középvágású „magyar bajusz” díszlett. Tábori Györgytől pedig úgy értesültem, hogy az ilyen dísznek Békéscsabán ugyancsak „magyar bajusz” a neve.

Egy nyíregyházi kisiparosnál való kérdezősködésem is érdekes eredménnyel végződött. A 65 éves Szikszai István asztalos ugyanis elmondta nekem, hogy fiatal korában Erdélyben dolgozott. Ott látott olyan egy és két középvágású díszítéseket, mint amilyeneket én mutattam neki. Kalotaszegen, Szamosszegen, Gyulafehérváron és Nagyenyeden alkalma volt azokat megfigyelni. Egy középvágásúakat általában látott tálalon, bölcson és ágyfejen. Gyulafehérváron és Nagyenyeden azonban már látott régi könyvtári polcokon is. De ahol járt, ott ezeket a díszeket csak „ökörzarvának” nevezték. Egy ökörjárom bélfáján két középvágásos „ökörzarv” nevű díszítményt látott.

Egészen természetes volt az, hogy ezek után a kutatást irodalmi téren is folytattam. Ennek a folyamán az egy középvágású „magyar bajuszos” bútordíszítési módra példát találtam Malonyay Dezső kalotaszegi népművészeti könyvében egy zentelkei tojástartós vízpadnál.⁸ A két középvágással bíró „magyar bajusz” dísz is megtaláltam Malonyay Dezsőnek a székelyföldi művészetről írott könyvében, egy karos pad díszítései között.⁹ A kalotaszegi népművészeti könyvben azonban már láttam az egy és két középvágásos „magyar bajuszt” együttes alkalmazásban is.¹⁰ A két középvágással készült „magyar bajusszal” való díszítési módról Ráth Györgynek az Iparművészet című munkájából is olvastam. Ezt a Veszprém megyei soólyi református templomnak az Iparművészeti Múzeumba vitt karzatlábiával kapcsolatban tette.¹¹ A szerző ehhez azt a megjegyzést is hozzáfűzte, hogy a tárgy az 1724. évből származik. Végül utalok itt Ráth György említett könyvével kapcsolatban egy 1609. évszámmal jelzett, ismeretlen helyről származó ónmázás víztartó edényre, amelynek már nem az élen, hanem az élei mentén húzódott két kettős középvágású „magyar bajusz” féle díszítmény, és amelynél a szerző azt a megjegyzést tette, hogy a tárgya a legrégebb ónmázás magyar edény.¹²

Az ebben a fejezetben közölt adatokból többek között kitűnnek a következők.

1. Az egy és két középvágású „magyar bajusz” nevű díszek nemcsak a fejfákon, hanem más népi eredetű tárgyakon is megtalálhatók.

2. Ezek a díszek olyan helyeken is megvannak, amelyekről a legkevésbé sem lehet feltételezni, hogy a temető fejfáiról kerültek át más tárgyra.

⁸ A magyar nép művészete. Bp. 1907. I. 163. oldalon levő 251. ábra. Ugyan-ezen az ábrán még más hasonló díszítések is találhatók.

⁹ Ua., II. kötet, 1909. 185. oldalon levő XXII. ábra legvégén.

¹⁰ Ua. I. kötet, 161. oldal 1. kép.

¹¹ Az iparművészet könyve, 1905. II. kötet, 494. l., 394. kép.

¹² Ua. II. kötet, 584. o., 487. kép.

3. A kétféle „magyar bajusz” dísz egyes tárgyakon együttesen való előfordulását bizonyoságként lehet tekintenünk arra nézve, hogy azok, mint motívumok, összefüggnek.

Amiknek az ismeretében az előző fejezetek adataiból már a következő tanúságokat szűrhetjük le:

1. A kétféle „magyar bajusznak” a szatmárcsekei fejfákon való egyidőbeli előfordulását bizonyoságképpen tekinthetjük arra nézve, hogy ezek a díszek közös eredetűek.

2. Amennyiben pedig a tiszadobi fejfákon látható barokkos jellegű voluta (csiga) beh bizonyíthatóan az egy középvágású „magyar bajuszra” egyszerűsödött, a „magyar bajusz” dísz barokk eredetűnek lehet mondanunk.

3. Ugyanebből már következtethetjük azt is, hogy a fejfák vésései nem állandóak.

4. Egyúttal azonban azt is következtethetjük belőle, hogy a fejfák díszei egyszerűsödhetnek.

5. A vámosororszi fejfák díszesedésével kapcsolatban pedig már a folyamatos díszesedésükre is következtethetünk.

A szatmárcsekei fejfák problémája a néprajzi szakirodalomban

Solymossy Sándor kiváló ethnográfusunk a szatmárcsekei temető fejfáit már 1930-ban szóvátette az Ethnographiában. Azokat emberarcúaknak, egyszersmind a magyar nép ősi csónakba-temetkezése emlékeinek mondotta.¹³

Solymossy Sándor megállapításait azonban már nagy ethnográfus kartársa, Bátky Zsigmond sem tartotta kifogástalanoknak. Egy, a Néprajzi Értesítőben megjelent cikkében hiányolta, hogy Solymossy a magyarok ősi, csónakba való temetkezésének igazolására régészeti, hagyománybeli és nyelvi adatokat nem sorakoztatott fel. Emellett ajánlotta neki, hogy a szatmárcsekei fejfákhoz hasonló csónak után kutasson, mert ez újság számba ment ő előtte. Ő ugyanis — mondotta — olyanokról mindaddig nem tudott. Azt azonban már kifejezetten hihetetlennek tartotta, hogy a sírdomb feffelőli részéhez valahol is állítottak volna olyan fejfát, amely csónakból készült, vagy amellyel csónakot utánoztak volna, vagy éppen úgy utánozták volna, hogy a halott benne volt, de a csónakkoporsó fedele le volt véve.

Bátky Zsigmond ezeket a kifogásokat mellékesen — egy idegen nyelvű tanulmány ismertetésével kapcsolatban¹⁴ — írta. Így jóformán csak a szakemberek vettek róla tudomást. Hogy azonban ezek között is akadt olyan, aki nem mérlegelte Bátky Zsigmond óvását, annak bizonyága Lükő Gábor egyik könyve, amelyben a Solymossy Sándor által fénykép alapján ismertetett szatmárcsekei fejfaféléről azt írta, hogy plasztikus díszítményként megőrizte az emberi arcélt.¹⁵

¹³ Solymossy Sándor, Ősi fejfafaformák népünknel. Etnographia 1930. 66—88.

¹⁴ Néprajzi Értesítő 32 (1930) 157—158.

¹⁵ Lükő Gábor, A magyar lélek formái. Bp., 1942. 214, 220, 134. ábra. Az általa közölt 6. sz. képen látható a Solymossy Sándor által szóba hozott szatmárcsekei fejfa. S ezzel kapcsolatban Lükő Gábor ugyancsak kijelentette, hogy emberarcú. Ugyanezen ábrán, Domanovszky Györgyre való utalással még két kölcssei „emberarcú” fejfa képét is közli. Eszerint utóbbiaknak is ősi bálvány-származékoknak kellene lenniök. Lükő Gábor véleményét Solymossy Sándor véleményével kapcsolatban tanulmányomban

Ebből a szempontból sem végeztem tehát fölösleges munkát, amikor a szatmárcsekei temető fejfáit átvizsgáltam, azoknak utánakérdeztem, rájuk analógiákat kerestem, és kutatásaim eredményeit itt közreadtam. S ezt annál inkább megtehettem és meg is kellett tennem, mert tudomásom szerint a szatmárcsekei temetőt sem Solymossy Sándor, sem Bátky Zsigmond nem látta. Ott ők sohasem voltak.

Úgy érzem azonban, hogy végérvényesen csak akkor lesz elintézve az ügy, ha nagy vonalakban ismertetem itt a Solymossy Sándor dolgozatában található ellentmondásokat.

1. Solymossy Sándor az adatait Luby Margittól kapta. De ezeket nem vette kritika alá. Nem helyezett súlyt arra, hogy a neki közlésre átengedett fényképeken¹⁶ látható fejfák homlokzati bevágásai (vésései) emberi ábrázathoz legkevésbé sem hasonlítanak. Sőt, a fényképek vizsgálatát annak ellenére is figyelmen kívül hagyta, hogy a Luby Margit által kikérdezett, általa név nélkül hivatkozott faragómesternek a községbeli fejfák kialakulásáról szóló véleményében mélységes ellentmondás van. A mester ugyanis, amellett, hogy a fejfák „süveg” (tető) alatti bevágásait az emberi ábrázat (emberi arc) kifejezőinek találta, a szatmárcsekei reformátusokra egy „igazi” arccal (emberi ábrázattal) bíró fejfát igyekezett volna ráerőszakolni. Ez természetesen nem sikerült neki. A szatmárcsekeiek — mondta a mester — ragaszkodtak „hagyományos” fejfájukhoz.¹⁷ S ezt — Bóné József fejfafaragó tájékoztatásának az ismeretében — a legtermészetesebbnek kell mondanunk, mert a fejfák homlokéli dísze keletkezésének az okát ez a szatmárcsekei mester a legjózanabb módon megmagyarázta. A motívumban a mesterségbeli „magyar bajusz” egyik formáját látta.

2. A fejfák különös „csónak alakjával” kapcsolatban a bizonyos dolgokban nagy körültekintéssel eljáró Solymossy Sándornak arra is gondolnia kellett volna, hogy a szatmárcsekei temető újabb fejfaformái a fejfafaragók nagy igyekezete közben más temetők fejfáihoz hasonlóan a faragók ügyekedése révén is létrejöhetnek. Ahogyan ezek keze alól a falujuk „szánka”, „kapufélfa” stb. alakú fejfái kikerültek, úgy kerültek ki a szatmárcsekei fejfafaragók keze közül a „csónak alakú” fejfák.

3. Különös az is, hogy Solymossy Sándor kimondta: A fejfák 60—80 évnél régebbi formái bizonyítására adatok nincsenek. A szatmárcsekei fejfaformákat ennek ellenére 400—1000, sőt 2000 évvel korábbi időkre is megpróbálta visszavezetni.¹⁸

4. Egy 1580 körüli Dousa-féle adat alapján Solymossy Sándor nem arra utalt, hogy a török temetőbe temetkező reformátusoknál a fejfák erősen

---

bírálom. A Domanovszky Györgyre való hivatkozással közölt két fejfa formájának minősítése más lapra tartozik. Az utóbbi etnográfus ugyanis a két kölcei fejfáról mindössze azt írja, hogy hajóorr típusúak (lásd 6.j.). Tehát a két etnográfus nem értett egyet a fejfák alakjának a kiértékelésében. — Bár szorosan véve nem tartozik ide mégsem hallgathatom el azt a véleményemet —, mert félreértésre adhatnék okot —, hogy a Domanovszky György rajzai után, Lükő Gábor által rajzban közölt fejfa-típusok nemcsak hogy nem eberarcok, de mégcsak nem is hajóorr alakúak. Az egyik fejfaforma (134. ábra 4. kép) a fűrészés előrészével, a másik fejfaforma pedig a „magyar bajuszos” előrészével (134. ábra 5. kép) semmi esetre sem teszi a szemléltre azt a benyomást, mintha hajóorrot akartak volna velük utánozni.

¹⁶ Ethnographia 41 (1930) 70—71.

¹⁷ Az idézett szöveget lásd Ethnographia 41 (1930) 70—71.

¹⁸ Uo. 68—69.

háttérbe szorították a régebbi (reformáció előtti) sírjeleket, a sírkereszteket, hanem arra, hogy a reformátusoknak a kereszttől elütő sírjelei félezer év előtti (pogánykori) magyar törzsfajfajta (!) maradványai.¹⁹ Pedig Solymossynak a Dousa-idézet alapján ugyanakkor annak az ellenőrző kérdésnek a felvetésére is lehetősége lett volna, hogy a belga teológus miért nem szólt arról, hogy a római katolikusok és ágostai evangélikusok közös temetőjében akármilyen kis számban is, ott lettek volna a török temetkezési helyen általa megcsodált különös református sírjelek, mint pogánykori örökségek. Nem is beszélve arról, hogy a pogány vallás gyakorlását valaha világi törvényeink is szigorúan tiltották. S hogy félezer évnek bőségesen elegendőnek kellett lennie ahhoz, hogy nálunk, szatmári-szabolcsi magyaroknál a sírok megkivánni és a helyszínen könnyen ellenőrizhető keresztjelzését megszokják és kizárólagosan alkalmazzák.

5. Solymossy Sándornak a hitjelző szimbólumok változhatatlanságára, mint bizonyítékra való hivatkozása sem fogadható el.²⁰ Erre nézve ellenbizonyítékképpen szembe lehet vele állítani sok-sok magyar község és város elütő fajfajtaípusait, amelyeknek Solymossy szerint ugyanazon „emberarcú” és „csónak alakú” fejfájából kellett volna kiindulniok, és mégis emberarc nélküliekké és csónakalakkkal nem bírókká lettek. Ilyenek például az ugyancsak vízmenti (Tapoly-menti) vámosoroszi temető négy oldalú hasáb alakú fejfájából kiformalódott —, elő- és hátoldalukon éllel bíró —, „emberi ábrázat” nélküli, hatoldalú hasábra emlékeztető fejfái. Vagy éppen az ugyancsak vízmenti, tisznanagyfalui temető négyoldalú, egyes fejfájából alakult, előrehajlóvá, és így fél szántalpak alakúvá vált fejfái. Nem is beszélve arról, hogy a szatmárcsekei fejfák az én kutatásaim idejében sem voltak egyformák. Lapozzunk itt vissza az I—V. táblán közölt szatmárcsekei fejfaképekre, és gondoljunk vissza a dolgozatban csupán megemlített, homlokzati dísz nélküli „gyermekfejfákra”. Ezek külön-külön és együttesen is bizonyítékok arra nézve, hogy a fejfák formái nemcsak nem lehettek, de nem is voltak változhatatlanok. Sőt bizonyítékok ezek arra nézve is, hogy egyes különös alakú fejfák romantikus szemlélettel való elbírálása és ismeretése furcsa eredményekkel járhat. A szatmárcsekei fejfáknak csónakhoz (fél csónakhoz) való „hasonlósága” —, mint azt már fentebb is említettem — nem a lakosok egyik ősi, vízi közlekedési eszközeivel, a csónakkal vagy a földgolyó valamelyik részén egykor dívó csónakba való temetkezési móddal függ össze. Hasonlóképpen a tisznanagyfalui fejfa szántalpak (fél szántalpak) alakja sem a község lakosainak a téli időben legtöbbször használt közlekedési eszközeivel, a szánnal vagy a föld valamelyik sarkában valaha szokásban volt számos temetkezési móddal, hanem egyaránt a fejfák tetejének és írásos részének a korhadás elleni megvédésével függ össze.

6—8. Solymossy Sándornak a magyarral rokon vogul és osztják (chanti és manysi) népek szokásaihoz kapcsolódó állításait illetően pedig utalok itt egyrészt arra, hogy a halottak bábujaiknak csónakosságáról anélkül írt, hogy bizonyította volna.²¹ Másrészt rámutatok arra is, hogy a halottbábuk

¹⁹ Uo. 69—70.

²⁰ Uo. 70.

²¹ Uo. 79.: „A második temetés... az elsőnek megismétlése, teljes mása volt, ahol az elhunytat a bálványbábú helyettesítette — úgy bántak vele még otthon, úgy vitték ki —, ez is csónakformájú koporsóba tévessel lehetett kapcsolatban. A bábút ilyenbe fektetve, helyezhették el a síron.”

fejfajlegét nem igazolta.²² Végül hivatkozom arra is, hogy a ligetbeli állványhoz támasztott 80 darab bálványkép sűrű egymás mellett való állása maga is ellene mond az ugor bálványképek sírmejelölési használatának.²³

Befejezés

A szatmárcsekei református temetőbeli fejfák alakjával és díszítésével kapcsolatosan végzett kutatásaimat a következőkkel zárom le.

1. A temető fejfái sem alakjukra, sem díszítésükre nézve nem voltak egységesek.

A legrégebbi fejfák (gondolok itt a régi temetőrészen talált különleges alakú és vésésű három fejfára) nem voltak egyöntetűek.

A leggyakoribb fejfátípusok [gondolok itt újra a Solymossy Sándor által figyelembe vett alacsony és az általa figyelmen kívül hagyott magas (óriás) fejfákra] — megint csak nem voltak egyformák.

A legújabb fejfák —, a homlokzati éldisz nélküli és a homlokzati él nélküli fejfák — szintén különböző típusokat alkotnak.

A fejfák azonban mind ereszesek voltak. (Itt természetesen figyelmen kívül hagytam a külön temetőrészen álló primitív „cigányfejfát”.)

Eszerint azonban a fejfák készítői, az időjárásnak az írásra (betűvésésre) való káros hatásával tisztában voltak. Az eresz kiképzésével tehát a korhadást akarták megakadályozni.

Ugyanezért a fejfák felső részét előrehajlóra és élesre faragták. Sőt (amit még nem is említettem, de ami a szatmárcsekei református temetőben szokásos volt és szokásos) ugyanezért a fejfát magát a temetés alkalmával előre (az írásos és díszített rész felé) dülve állították a földbe.

Természetes tehát, hogy a mesterek a fejfák védelmével kapcsolatban a fejfák formáján az idők folyamán jelentékeny változásokat eszközöltek.

3. A fejfák élekkel és egyéb díszekkel való ellátása már más tényezőkre vezethető vissza.

A fejfafaragók itt már „ki akartak tenni magukért”. Egy-egy jobb módú család (munkaadó vagy reménybeli munkaadó) hozzátartozója számára minél szebb, minél különb fejfát igyekeztek készíteni. S ugyanígy jártak el azután jó embereik fejfáinak a készítésénél is.

Eközben — akár ácsok, akár kerékgyártók voltak — elővették és alkalmazták az általuk valaha és valahol tanult mesterségükbeli díszeket. Természetesen nem a legkiáltóbbakat, nem a legkirívóbbakat. Az ilyeneket megrendelik bizonyosan visszautasították volna.

A szatmárcsekei fejfákat illetően, előbb az egyszerűbbet vették elő: a homlokzati három csipkevágást. Utánna az egyszerű, egy középvágású „magyar bajuszt”, és néhány csipkevágást. Majd a dupla, két középvágású „magyar bajuszt” és hozzá tetszés szerinti csipkevágást.

4. Azt talán már mondanom sem kellene, hogy az ácsok és a kerékgyártók (a legmegszokottabb fejfafaragók) mesterségbeli díszítései formái általában a reneszánsz és barokk stílus származékai, természetesen elsősorban a népi barokk elemek közvetítésével.

Nyárády Mihály

²² Uo. 76—77.

²³ Uo. 77—78.